

WSTĘP

Trzecia część cyklu interdyscyplinarnego projektu badawczego zatytułowanego *Oświecenie nieoświecone. Poza normą i modą* stanowi nawiązanie do tradycji „poza obszarem oświeconych norm i sposobów myślenia”, a jednocześnie ukazuje różne formy przeciwstawiania się tym „nowym oświeceniowym wzorcom obyczajowym oraz sposobom rozumienia świata i człowieka”¹ – zgodnie z tym, co we wstępie do pierwszej części zapowiedzieli pomysłodawcy przedsięwzięcia: prof. Danuta Kowalewska z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, prof. Agata Ročko z Instytutu Badań Literackich PAN w Warszawie oraz prof. Filip Wolański z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Zebrane w niniejszym tomie pokonferencyjne artykuły poruszają bowiem problematykę pozostających poza normą i modą XVIII-wiecznych przejawów różnych aspektów życia: obyczajowości, duchowości, fascynacji, trendów w literaturze, sztuce, modzie oraz w dziedzinie medycyny i dietetyki, a nawet dotyczą innych „dziwności”.

Konferencja odbyła się w Instytucie Badań Literackich PAN w Warszawie w dniach 27–28 listopada 2019 roku pod patronatem Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie oraz Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym.

Celem trzeciej części projektu i sesji naukowej było uchwycenie, opisanie oraz zsyntetyzowanie kulturowych zjawisk rozwijających się poza głównym obiegiem czy nurtem oświecenia. Badacze zwrócili uwagę na szeroko rozumiane pamiętnikarstwo, epistolografię czy literaturę trzeciego obiegu, wraz z jej różnorodnymi przejawami, jak np. poezja okolicznościowa, poradnictwo czy literatura dewocyjna. Poza tym wzięto pod rozwagę elementy tradycji mentalnej, jak choćby symboliczne nacechowanie postaw, wyrażane poprzez strój, kostium, sztukę czy dekorację okazjonalną. Poddano dyskusji następującą problematykę: twórcze nawiązywanie do tradycji poza obszarem oświeconych norm i sposobów myślenia; sięganie po

¹ Zob. *Wstęp*, w: *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura, magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Warszawa 2018, s. 11–12.

obce wzory nienależące do oświeconego kanonu z punktu widzenia współczesnej wiedzy o kulturze czy literaturze epoki.

Prelegentów i jednocześnie autorów artykułów w tomie interesowały również przejawy przeciwstawiania się oświeceniowym wzorcom życia społecznego, nowym wzorcom obyczajowym i sposobom rozumienia świata oraz człowieka poddanych racjonalistycznej interpretacji.

Niniejszy tom zawiera dwadzieścia jeden artykułów zgrupowanych tematycznie w pięciu obszarach wytyczających zakres omawianych problemów².

W rozdziale pierwszym **XVIII-wieczna obyczajowość poza normą i modą** zamieszczono cztery artykuły. Dariusz Rolnik (*Obraz wsi czasów stanisławowskich (1764–1795). Między ideą a pragmatyzmem – o stosunku szlachty do chłopów refleksji kilka*) na podstawie obserwacji opartych na gospodarczych archiwach Świejkowskich, Jeleńskich oraz Chmarów i przede wszystkim zawartej w nich korespondencji właścicieli majątków z „zarządcami”, „gubernatorami” czy „ekonomami” wskazuje, że włościanin (we wszystkich przebadanych dobrach) był traktowany nie jak poddany, ale jako partner, może słabszy, ale z prawem do swojego nieformalnego głosu, przynajmniej w sprawach bieżących o charakterze ekonomicznym.

Bernadetta Manyś natomiast poszukuje w swoim tekście roli kobiety w XVIII-wiecznym warsztacie rzemieślniczym. Zaprezentowany wstęp do badań nad wileńskim przypadkiem wskazuje, że niewiasty stanowiły istotne, ale niedoceniane i często ignorowane ogniwo w funkcjonowaniu warsztatów rzemieślniczych.

² W związku z tym, że niniejszy trzeci – i ostatni – tom, noszący tytuł *Oświecenie nieoświecone. Poza normą i modą*, wpisuje się w trytomowy cykl wykładów, warto przypomnieć statystykę i problematykę poprzedzających go wydań:

Tom I – *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, zawiera 28 artykułów pogrupowanych w 7 rozdziałach: I – *Nieoświecone książki i czytelnicy* (4 referaty; autorzy: Bogdan Rok, Sabina Raczynska, Agnieszka Słaby, Iwona Maciejewska), II – *Wyobrażenia i ikonografia magiczna* (7 referatów; autorzy: Maria Janoszka, Irena Kadulska, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Grzegorz Zajac, Krystyna Krawiec-Złotkowska, Sławomir Kufel, Krystian Saja), III – *Myslenie magiczne: szamani, medycy i szarlatani* (3 referaty; autorzy: Danuta Kowalewska, Jolanta Kowal, Agata Ročko), IV – *Literackie obrazy magii i czarów* (3 referaty; autorzy: Paweł Pluta, Roman Dąbrowski, Monika Urbańska), V – *Zabobon i praktyki zabobonne* (4 referaty; autorzy: Ewa Danowska, Krystyna Stasiewicz, Małgorzata Chachaj, Paweł Rutkowski), VI – *Wiedza tajemna jako dziedzictwo kultury europejskiej* (3 referaty; autorzy: Kazimierz Maliszewski, Adam Kucharski, Tomasz Szymański), VII – *Magia a religia. Cuda i objawienia* (4 referaty; autorzy: Filip Wolański, Justyna Małyśiak, Dariusz Rolnik, Tomasz Wiślicz);

Tom II – *Oświecenie nieoświecone. Tradycja, tożsamość, inność*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Toruń 2022: zawiera 21 artykułów zgrupowanych w 3 kategoriach: I – *Tradycja* (7 referatów; autorzy: Irena Kadulska, Lina Balaišytė, Mariusz Sawicki, Asta Vaškeliënė, Grzegorz Zajac, Ewa Danowska, Agata Ročko), II – *Tożsamość* (6 referatów; autorzy: Justyna Małyśiak, Tadeusz Srogosz, Jacek Wijaczka, Adam Stankevič, Joanna Getka, Bernadetta Manyś i Agnieszka Jakuboszczak), III – *Inność* (8 referatów; autorzy: Piotr Badyňa, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Adam Kucharski, Maria Janoszka, Małgorzata Pawlata, Danuta Hombek, Olga Szadkowska-Mańkowska, Danuta Kowalewska).

Z jednej strony bowiem wspierały mężów w procesie wychowawczym przyszłych czeladników, z drugiej zaś swym imieniem i nazwiskiem zabezpieczały zawierane kontrakty oraz wykonywane w ich ramach usługi. Z trzeciej zaś, jako wdowy, stawały na czele firm, by walczyć o środki na utrzymanie własnego gospodarstwa domowego. Te trzy sytuacje sprawiały, że wychodziły one poza normy społeczne i prawne. Może w niewielkim stopniu były bezpośrednimi wytwórczyniami asortymentu, ale w znacznej mierze współtworzyły sieć relacji społecznych i handlowych.

Michał Bajer w swoim artykule w interesujący sposób przedstawia porażki Ludwika Osińskiego – wokół norm „społecznego ja” pisarza późnego oświecenia. Natomiast Klara Leszczyńska-Skowron ukazuje Ignacego Krasickiego porady dla czytelników w kwestii cudzoziemskich nowinek mody. Badaczka dochodzi do wniosku, że Książę Biskup miał rację, twierdząc, że właściwa ścieżka ideału „sarmaty oświeconego” biegła środkiem – poza normą (sarmacką) i (cudzoziemską) modą.

Rozdział drugi *Duchowość na pograniczu epok i mód w XVIII wieku* otwieramy artykułem Magdaleny Ślusarskiej *Praktyki pobożnościowe w świetle książeczek jubileuszowych (i innych druków) dla diecezji krakowskiej*, w którym badaczka zwraca uwagę na specyfikę książeczek jubileuszowych wpisujących się w pewien model komunikacji z wiernymi w związku z obchodami Roku Świętego. Po zakończeniu jubileuszu, a niekiedy jeszcze w trakcie jego trwania, publikowano kazania i opisy przebiegu uroczystości jubileuszowych, aby zachować je w pamięci potomnych. Książeczki jubileuszowe były rodzajem informatora. Zawierały najważniejsze wiadomości o tradycjach i znaczeniu tzw. lat świętych, z omówieniem teologicznych motywacji obchodu, warunków dla uzyskania odpustów i nakazanych praktyk pobożnych. Wzbogacała je część modlitewna, dlatego taka publikacja pełniła obok funkcji przewodnika, także rolę książeczki do nabożeństwa. W potocznej świadomości książeczki jubileuszowe, poza elementami informacyjnymi, pełniły funkcję zbioru modlitw i pieśni kościelnych mających być pomocą w sprawowaniu praktyk pobożnościowych. Książeczka jubileuszowa jest skomplikowanym gatunkiem wypowiedzi (niejako poza normą i modą), nie tylko pod względem formalnym, lecz także co do wizji świata, celów komunikacyjnych oraz stylu. Czasem uznaje się, że jest to gatunek w formie kolekcji, co wpływa na kształt całości w wyborze konkretnych tekstów, a także ich tytułów. Książeczka jubileuszowa nie jest jednak skomponowana bezmyślnie, gdyż funkcjonuje jako tekstowa sylwa – uporządkowana ściśle i celowo – w formie nieprzypadkowego zbioru różnych tekstów, świadomie ułożonych tak, żeby pątnik zgodnie z zasadami jubileuszu mógł uczestniczyć w wybranych – czy nawet wszystkich – etapach Roku Świętego, aby w konsekwencji uzyskać odpust zupełny.

Justyna Małyśiak natomiast zajmuje się kazaniem (*Kilka uwag kaznodziejskich przy okazji nabożeństw niedzielnych. Czyli o przewinieniach katolików w XVIII w.*). Według Autorki artykułu spostrzeżenia kaznodziejów na temat społeczeństwa XVIII w. wskazują, iż stawało się ono coraz bardziej otwarte na nowe idee, pociągające głównie ludzi młodych, dla których przewrotowe i wymierzone w instytucję Kościoła dzieła stanowiły okazję do poznania nowej myśli skupionej na potrzebach młodzieży i umożliwiającej zerwanie ze skostniałą literaturą dewocyjną. Uwagi kaznodziejów, dotyczące zarzutów kierowanych w stronę Kościoła przez „obozy libertyńskie”, dowodziły, iż społeczeństwo coraz głośniej mówiło o niepostępowym i niezgodnym z duchem epoki Kościele, domagając się zmian chociażby w formie prezentacji kazań na mszach oraz rezygnacji ze spowiedzi w konfesjonalech. Zmieniał się również gust czytelników, którzy coraz częściej sięgali po książki zagraniczne, modne i aktualne.

Walentyna Łoś w swoim artykule opisuje postawę wyższego kleru unickiego wobec zjawiska nowych ikon cudownych, którą sama sytuuje między „tradycją a racjonalizacją”, natomiast Filip Wolański zastanawia się, czy kaznodziejstwo Kacpra Balsama jest już przejawem myślenia oświeceniowego, czy jeszcze pozostaje w kręgu spuścizny wartościowania barokowego.

Rozdział trzeci *Oświeceniowe fascynacje poza normą i modą* ukazuje nietypowe zainteresowania i pasje. Magdalena Kinga Górka poszukuje „niekanonicznych” upodobań polskich oświeconych do eksploracji kultury egipskiej. Mimo iż egipskie fascynacje znajdowały się na marginesie zainteresowań polskich oświeconych, to – jak wskazuje badaczka – zjawisko mody na Egipt prezentuje się ciekawie w kontekście akceptacji dla tego, co nieklasyczne i nieoświecone w kulturze epoki za sprawą pasji starożytniczej i tradycyjnej formuły symboliki władzy. Opisane zjawisko jest zatem nie tylko niejednoznaczne, ale i wymykające się definiowaniu z poziomu teorii estetycznych i filozoficznych epoki historycznej. Uchwytne jest bardziej w porządku ewolucji najprościej pojętego symbolu i znaku.

Z kolei Adam Kucharski poszukuje wyjątkowej popularności gazetek pisanych (*Prasa drugiego obiegu – informacje z pierwszej ręki. Gazety pisane polskiego oświecenia*). Natomiast autorki artykułu *Wolter Mickiewiczem pisany* – Zofia Rejman i Małgorzata Nesteruk – „wpisują się w temat książki” poprzez ukazanie zmiany gustu i „naśladowań” Woltera w odniesieniu do autora *Kartofli*:

Dlaczego poeta, który na początku swojej drogi poetyckiej Woltera wyrażnie lubił, na początku lat trzydziestych XIX wieku nie tylko wyparł się go, ale zobaczył w nim uosobienie istoty atakowanego „wieku przeszłego”? Być może odpowiedź tkwi w tym, że nie ma jednego Woltera.

„Poza normą” są Mickiewiczowskie przekłady Woltera interpretowane jako świadectwo „pozytywnej recepcji”, jeśli za normę uznać wizerunek Woltera w późniejszych utworach romantycznego poety i – konsekwentnie – jeśli za normę uznać obraz Mickiewicza – narodowego wieszcza. „Poza modą” – bo wśród filomatów mody na Woltera (rozumianej jako twórcza praca nad jego tekstami) – właściwie nie było.

Kolejny artykuł – autorstwa Pawła Pluty – dotyczy botanicznej, a więc nietypowej (co wynika z rozważań) pasji hrabiego Józefa Maksymiliana Ossolińskiego.

Niezwykłe zainteresowania metodyczne ujawnia tekst Marleny Olechowskiej na temat nauczania języków obcych według Stanisława Konarskiego, które sytuują się poza normą i modą polskiego systemu edukacji. Wprowadzenie w życie nowych pomysłów i założeń nie było proste i wymagało od reformatora wysiłku, wytrwałości i działania poza obowiązującymi schematami. Zanim kapituła łowicka zatwierdziła w 1753 roku *Ordynacje wizytacji apostołskiej dla polskiej prowincji szkół pobożnych*, regulujące nowe przepisy w szkołach pijarskich, pomysły Konarskiego nie spotkały się z pozytywnym przyjęciem nie tylko jezuitów, ale i pijarów.

Tymczasem autorki artykułów zamieszczonych w rozdziale czwartym zatytułowanym *Poza normą i modą w literaturze i stroju XVIII wieku* pokazują różnorodne przykłady „spoza normy” w literaturze pięknej, malarstwie i ubiorze. I tak Danuta Kowalewska tworzy portret damy niemodnej, Agata Ročko śledzi literackie obrazy oświeceniowej galantomani, kreśląc z kolei portret polskiego galanta oraz życia „ot tak po warszawsku”. Natomiast Gabriela Juranek w rozpowszechniających się we wszystkich stanach nowoczesnych trendach modowych dostrzega (na przykładzie historii sukni *robe à la polonaise* zwanej potocznie *polonezką*) tylko pozory egalitaryzmu:

To jednak, co bez wątpienia najważniejsze, to fakt, że *robe à la polonaise* znajdowała się niejako na pograniczu klas: nie będąc już ubiorem wyłącznie arystokratycznym, nie była jednak jeszcze suknią w pełni mieszczańską. Ze względu na swoją prostotę i przystępność z pozoru dostępna była dla każdej kobiety.

Swoiste podsumowanie tomu *Poza normą i modą* stanowi rozdział piąty – *Medycyna i dietetyka oraz inne „dziwności” w XVIII stuleciu*. Artykuły w nim zamieszczone w różnobarwny i dobitny sposób egzemplifikują w „oświeconej” rzeczywistości „nieoświecone” dziwności, jak choćby opisany przez „oświeconego” doktora Franka w *Pamiętnikach* przypadek „nieoświeconej” hrabiny Konstancji

Potockiej (a przywołany w tekście przez Marię Janoszkę), dziwności ludzi oświecenia w listach z Paryża ks. Remigiusza Kossakowskiego przedstawione w artykule Reginy Jakubénas czy zebrane przez Ewę Danowską i Agnieszkę Jakuboszczak przykłady „medycyny wówczas nowoczesnej”.

* * *

Oddawany do rąk Czytelnika ostatni tom trój etapowego interdyscyplinarnego projektu naukowego zatytułowanego *Oświecenie nieoświecone* zamyka cykl badawczy w spójną tematyczną całość: *Człowiek, natura, magia – Tradycja, tożsamość, inność – Poza normą i modą*, by służyć m.in. „mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki”³. Z pewnością jednak ukazuje Wiek Świeatł w sposób niejednoznaczny, interesujący, inspirujący do dalszych badań naukowych w kręgu między różnymi dyscyplinami humanistyki.

Agata Roćko i Danuta Kowalewska

³ Przytaczam za Benedyktem Chmielowskim, którego nie mogło przecież zabraknąć (by publikowane dzieło było kompletne) ani ze względu na charakter pomysłu *Oświecenia nieoświeconego*, ani też przez specyfikę zamieszczonych w nim badań, a tym bardziej ze względu na światopogląd autora z epoki i samego jego przedsięwzięcia, jakim były *NOWE ATENY albo AKADEMIA wszelkiej sciencyi pełna, na rozne tytuły, iák ná Classes podzielona, MĄDRYM dla Memoryału, IDIOTOM dla Nauki, POLITYKOM dla praktyki, MELANCHILIKOM dla rozrywki erigowana*; pierwsze wydanie we Lwowie Roku Wćzeloney Przedwieczney Mądrości 1745.